

प्रकरण दुसरे

स्त्रियांच्या कहाण्या : स्वरूप

पृष्ठ क्रमांक : ५१ ते ८०

प्रकरण दुसरे

स्त्रियांच्या कहाण्या : स्वरूप

प्रस्तावना :-

मागील प्रकरणात आपण लोकसाहित्य म्हणजे काय ? त्याचे स्वरूप, संकल्पना आणि व्याख्या पाहिल्या. त्याचबरोबर लोकवाङ्मय म्हणजे काय ? त्याचे प्रकार, आदिबंध, कल्पनाबंध, रूपबंध यांचा अभ्यास केला.

आता दुसऱ्या प्रकरणात आपण पुढील उपप्रकरणांचा अभ्यास करणार आहे.

अ) व्रते - व्याख्या व स्वरूप

- १) व्रत म्हणजे काय ?
- २) व्रतांचे प्रकार
- ३) व्रतपालन
- ४) व्रते सर्व वर्णासाठी
- ५) व्रताचे फल

ब) कहाणी -

- १) कहाणीची व्याख्या
- २) कहाणीचा जन्मकाळ
- ३) स्त्रियांच्या कहाण्यांचे स्वरूप

क) स्त्रियांच्या कहाण्यांचे हेतू :-

ड) स्त्रियांच्या कहाण्यांची कारणे

- १) धार्मिक कारणे
- २) सामाजिक कारणे

लोकसाहित्यामध्ये लोकवाङ्मयाचा खूप मोठा एक भाग आहे. लोकवाङ्मयाचे गद्यपद्य असे प्रकार आहेत. या गद्य वाङ्मयाचा मोठा हिस्सा लोककथांनी व्यापला आहे. स्त्रियांच्या

कहाण्यांचा समावेश लोककथेमध्येच केला जातो. स्त्रियांच्या कहाण्या व्रतांशी एकरूप झालेल्या आहेत. स्त्रियांचा व्रतवैकल्यांशी जवळचा संबंध आहे. त्यामुळे कहाण्यांचे स्वरूप पाहण्यापूर्वी व्रत म्हणजे काय ? हे पाहणे आवश्यक वाटले. व्रते, त्यांचे प्रकार, व्रतपालन, व्रताचे फल या संकल्पना समजावून घेतल्यानंतर कहाण्यांचे स्वरूप ही संकल्पना उलगडण्याचा प्रयत्न केला आहे.

त्यानुसार आधी व्रत म्हणजे काय ? ही संकल्पना सविस्तर समजावून घेऊ.

अ) व्रते - व्याख्या व स्वरूप :-

'व्रतवैकल्ये' आणि 'व्रतकथा' किंवा 'कहाण्या' हा प्राचीन काळापासून भारतीय लोकजीवनाचा महत्त्वाचा भाग बनला आहे. व्रते अतिप्राचीन काळापासून रूढ आहेत. भारतीय मन हे अतिशय धार्मिक व श्रद्धाळू असल्यामुळे व्रताचरणावर त्यांचा खूप विश्वास असतो.

१) 'व्रत' म्हणजे काय ?

'व्रत' याचा अर्थ 'संकल्प' केलेले कृत्य अथवा संकल्प किंवा इच्छा असा होऊ शकतो. 'व्रत' शब्दाचा कोशगत अर्थ वृ = निवड करणे; वृ = इच्छा करणे, 'वृ' धातूपासून बनलेला असा आहे.^१

अलीकडील काळात व्रत या संज्ञेत पुढील कल्पना समाविष्ट असून, त्यावरून व्रत या शब्दाचा विस्तृत अर्थ जाणवतो.- 'विशिष्ट तिथीला, वाराला, महिन्याला किंवा इतर पर्वकाली विशिष्ट देवतेची उपासना करून आपला इच्छित हेतू साध्य होण्याकरिता काही अन्नसेवनाचे आणि इतर आचरणाचे निर्बंध पाळायचे व या सर्व गोष्टींना व्रत असे समजायचे.'^२

'व्रत' हा शब्द बऱ्याचदा 'वैकल्य' या शब्दाला जोडून 'व्रतवैकल्य' असे म्हणतात. वैकल्य म्हणजे शरीर कृश, म्हणजे हलके पण चिवट होणे किंवा शरीर कृश करायच्या पद्धती. उपवासाचा भाग बहुतेक सर्व व्रतांत असल्यामुळे त्याने वैकल्य येण्यास मदत होते.^३

डॉ. अश्विनी धोंगडे यांच्या मते, 'विशिष्ट काळासाठी किंवा आमरण आचरायच्या विशिष्ट जीवनधर्माला व्रत असे म्हणतात.'^४

म्हणजेच व्रत हा एक प्रकारचा नेमधर्म आहे. ही एक धार्मिक आज्ञा आहे. तसेच, ते एक धार्मिक कर्तव्यसुद्धा आहे. एखाद्या व्यक्तीने एखादे कार्य स्वीकारावे असे व्रत असते. एखादे व्रत करताना कोणता आहार घ्यावा, आचरण कसे असावे त्याविषयीचेही नियम असतात.

उदा. १) नागपंचमीच्या दिवशी जमीन खणू नये, भाज्या चिरू नयेत, तव्यावर शिजवू नये. तळलेले खाऊ नये; असे सांगितले आहे.^५

२) 'उतू नका, मातू नका, घेतले व्रत सोडू नका' असा आदेश प्रत्येक कहाणीत आहे.^६

प्राचीन काळापासून अशी समजूत आहे की, देवांनी प्राणिमात्रांसाठी काही आज्ञा केल्या आहेत, काही कर्तव्ये सांगितली आहेत. ही लोकमानसाची श्रद्धा आहे. या गोष्टी पिढ्यान् पिढ्या पाळल्या जातात आणि त्यांना रूढीचे, चालीरीतीचे स्वरूप प्राप्त होते.

व्रत म्हणजे काय ? त्याच्या व्याख्या व स्वरूप आपण समजावून घेतले. आता, व्रतांचे प्रकार पाहू.

२) व्रतांचे प्रकार :-

अ) काही व्रते विशिष्ट कालासाठी असतात.

उदा.- मंगळगौरीचे व्रत, विवाहानंतर पाच वर्षांपर्यंत असते. किंवा सोळा सोमवारचे व्रत, श्रावण ते कार्तिक अशा चार महिन्यांतील सोळा सोमवारांपर्यंत असते.

ब) काही व्रते ही जन्मभरासाठी असतात.

उदा.- हरितालिकेचे व्रत. जिवंत असेपर्यंत म्हणजेच जन्मभर हे व्रत अखंडपणे केले जाते.

व्रतांचे प्रकार आपण पाहिले. आता व्रतपालनाची संकल्पना समजावून घेऊ.

३) व्रतपालन :-

व्रतवैकल्ये हा विधीचाच, आचरणाचाच प्रकार असल्यामुळे त्याच्या पालनामध्ये काही विशिष्ट घटक आढळून येतात. ते पुढीलप्रमाणे -

१) व्रतारंभ	२) संकल्प	३) पूजा
४) होम	५) उपवास	६) दान
७) जागरण	८) पारणे	९) उद्यापन

या व्रतकथांत संकटे दूर ठेवण्यासाठी, देवाची कृपादृष्टी राहण्यासाठी, ऐहिक सुखसमृद्धी लाभण्यासाठी व्रतपालनातून प्रयत्न केला जातो.

गृहिणीपदाची जबाबदारी सांभाळूनही व्रतपालन करणे आणि त्यांचे निर्बंध पाळणे स्त्रियांना फारसे अवघड जात नाही. पुरुषांचा बराचसा वेळ घराबाहेर जात असल्याने व्रत करणे त्यांना अवघड वाटते.

व्रतात खंड पडण्याची शक्यताही नाकारता येत नाही. व्रतात खंड पडला तर व्रताशी संबंधित देवतांना ते चालत नाही. तसे झाले तर त्यांचा कोप होतो.

उदा.- पाटमाधव राणीला महालक्ष्मीव्रताचा विसर पडतो आणि देवी तिच्यावर कोपते.^७

म्हणूनच व्रतपालन नित्यनेमाने, काळजीपूर्वक केले जाते. व्रतपालनाची संकल्पना आपण पाहिली. आता व्रते सर्व वर्णासाठी असतात याची चर्चा करू.

३) व्रते सर्व वर्णासाठी :-

या व्रतांचे वैशिष्ट्य म्हणजे ती फक्त उच्च वर्णियांसाठी नाहीत. तर, समाजातील शूद्र, कुमारिका, सुवासिनी स्त्रिया, विधवा, वेश्या यांनाही व्रताचा अधिकार दिला गेला आहे. उदा.- राजा (खुलभर दुधाची कहाणी), गरीब ब्राह्मण (बोडणाची कहाणी), गुरव (सोळा सोमवारची कहाणी), कुणबी (वसुबारसेची कहाणी), शेतकरी (नागपंचमीची कहाणी), परटीण (सोमवतीची कहाणी), कुमारिका (हरितालिकेची कहाणी), वाणी (मंगळागौरीची कहाणी) अशा सर्व प्रकारच्या व्यक्ती व्रते करतात.

म्हणजेच समाजातील अतिसामान्य लोकही भक्तिभावाने व्रत करतात.

व्रते समाजातील सर्व वर्णासाठी असतात, हे आपण पाहिले. आता, व्रताचे फल याविषयी चर्चा करू.

४) व्रताचे फल :-

कहाण्यांमध्ये आलेली सर्व व्रते ही काम्यव्रते आहेत. मनात कोणतीतरी इच्छा, फलाची अपेक्षा धरून ही व्रते केली जातात. प्रत्येक कहाणीमध्ये फलनिष्पत्ती आवर्जून सांगितलेली आहे. उदा.- 'जसं यश सावित्रीला मिळालं तसं यश व अक्षय सौभाग्य व्रत करणाऱ्या सुवासिनींना मिळो.' ८

एखादे व्रत केल्यानंतर त्याचे फळ मृत्युनंतर किंवा पुढच्या जन्मी मिळत नसते. तर, व्रत केल्यानंतर लगेचच याच जीवनात व्रताचे फळ मिळते. उदा.- शुक्रवारच्या कहाणीत गरीब ब्राह्मणाची बायको शुक्रवारचे व्रत करते आणि एका वर्षातच तिचे दारिद्र्य जाते.^९

आपण करत असलेले काम कोणतीही अडचण न येता पूर्ण होणे, घरात अखंड संतती, संपत्ती मिळणे, अखंड सौभाग्य प्राप्त होणे अशी विशिष्ट फळे मिळतात असे कहाण्यांतून सांगितले आहे. उदा.- श्री महालक्ष्मी माहात्म्य 'गुरुवारची कहाणी' या कहाणीतील हे फळ बघा -

'कृपा होता देवीची । धनसंपदा सुखाची ।

संपत्ती आपदा जीवाची । सुखी झाले कुटुंब ॥२३॥

दुःख दैन्य दूर झाले । आनंदोन घर भरले ।

लक्ष्मीव्रताचे पुण्य भले । जन्म झाला पावन ॥२४॥'^{१०}

लोकजीवनात व्रतांचे माहात्म्य मोठेच असून व्रत हेच लोकसाधन व भोगसाधन आहे. व्रतानेच जय मिळतो ही श्रद्धा जनमानसात पाहावयास मिळते. सुखप्राप्ती व्रतानेच होऊ शकते हा लोकविश्वास आहे.

उदा. - 'विद्यार्थी लभते विद्यां धनार्थी लभते धनम् ।

पुत्रार्थी लभते पुत्रान्मोक्षार्थी लभते गतिम् ॥'^{११}

म्हणजेच विद्यार्थ्याला विद्या मिळते, धन हवे त्याला धन मिळते, पुत्र हवा त्याला पुत्र मिळतो आणि मोक्ष हवा त्याला मोक्ष मिळतो.

अशा तऱ्हेने इच्छांच्या पूर्तीसाठी विविध व्रते केली जातात.

या व्याख्येत धोंगडे यांनी मौखिक परंपरेवर भर दिला आहे. एका पिढीकडून, दुसऱ्या पिढीकडे अशा परंपरेने ही कहाणी टिकून राहिली आहे. याशिवाय त्यातील भक्तिभावही त्यांनी मांडला आहे..

कहाणीची व्याख्या आपण पाहिली. आता, कहाणीची जन्मकाळ याविषयी चर्चा करू.

२) कहाणीचा जन्मकाळ :-

कहाणीचा जन्मकाळ निश्चित सांगणे कठीण आहे, असे अभ्यासकांचे मत आहे. लोककथेच्या एक अभ्यासक वैदेही कोळेकर यासंदर्भात लिहितात, 'कहाण्या केव्हा अस्तित्वात आल्या हे सांगता येणे कठीण आहे. तसेच त्यांची उत्पत्ती कोणी केली याही प्रश्नाचे उत्तर ठामपणे देता येणार नाही.'^{१५}

वैदेही कोळेकर म्हणतात, त्याप्रमाणे कहाणीचा जन्मकाळ ठरविणे अवघड आहे. कारण, आज कहाण्यांची जी पुस्तके किंवा छापील पोथ्या उपलब्ध आहेत त्या अगदी अलीकडील आहेत. व्रतकथांच्या हस्तलिखित पोथ्या आज तरी उपलब्ध नाहीत. त्यामुळे उपलब्ध छापील पुस्तकांतील कहाण्यांच्या आधारानेच व्रतकथांच्या जन्मकाळाविषयी अंदाज करावा लागतो. उपलब्ध कहाण्यांचे अंतरंग तपासून काहीएक अनुमान करावे लागते. कहाण्यांचे अंतरंग तपासता त्यांचा जन्म १६ व्या शतकात झालेला असावा असे म्हणता येईल. व्रतकथांच्या जशा छापील पोथ्या पुस्तिका उपलब्ध आहेत, त्याबरोबर मौखिक स्वरूपातही त्या आढळतात. कहाण्यांची लिखित आणि मौखिक अशी दोन्ही रूपे एकाच वेळी प्रचलित असलेली दिसतात. कुणातरी एका व्यक्तीने कहाणीची पोथी निर्माण केली, धार्मिक कार्यात तिचा उपयोग होऊ लागल्यानंतर तिच्या अनेक हस्तलिखित पोथ्या तयार झाल्या. मोठ्या प्रमाणात व्रतकथांचा प्रसार झाल्यानंतर पुन्हा त्यांना मौखिक रूप प्राप्त झाले, एकाच वेळी मौखिक आणि लिखित रूपात कहाणी प्रचलित झाली.

कहाण्यांचा जन्मकाळ निश्चित करता येत नसला तरी त्यांचा जन्मकाळ १६ व्या शतकातील असावा, असा एक अंदाज अभ्यासकांनी मांडला आहे. त्याचबरोबर कहाण्यांच्या स्वरूपाविषयीही तज्ज्ञांनी आपली मते व्यक्त केली आहेत.

कहाणीचा जन्मकाळ ही संकल्पना अभ्यासल्यानंतर स्त्रियांच्या कहाण्यांचे स्वरूप पाहू.

३) स्त्रियांच्या कहाण्यांचे स्वरूप :-

कहाणी सामान्यतः गद्यात असते. तिचे वळण लोककथांचे असते. लहान लहान वाक्ये, वेचक शब्द आणि ओघवती पण घरगुती भाषा, चित्ताकर्षक कल्पना, कौशल्यपूर्ण घटना, अद्भुत चमत्कार आणि एकसारखे पुढे काय, पुढे काय ही अधीरता या कहाणीच्या प्रमुख भावभावना आहेत. पण भाषा घरगुती असली तरी अन्य लोककथांपेक्षा कहाणीची भाषा अधिक काव्यमय, प्रौढ, प्रमाणभाषेच्या जवळ जाणारी आणि संस्कृत वळणाची असते. कहाण्या प्रामुख्याने स्त्री जीवनातील धार्मिक संस्कारांशी निगडित असून कहाणीचे कथन-श्रवण प्रामुख्याने पुढारलेल्या जातीतील स्त्रिया करतात. स्वाभाविकपणे पुढारलेल्या ब्राह्मण स्त्रियांच्या भाषेचा प्रभाव कहाणीवर पडलेला दिसतो. त्यामुळेच कहाणीची भाषा ढंगदार आणि रचना डौलदार असते.

कोणत्यातरी आटपाट नगरीत कहाणी सुरू होते. कहाणीतील नायक-नायिकांना नावे नसतात. उदा.- ऐका परमेश्वरा, धरित्रीमाये, तुमची कहाणी. आटपाट नगर होतं. नगरात एक ब्राह्मण होता--- १६.

ऐका शुक्रवारा, तुमची कहाणी. आटपाट-नगर होतं. तिथं एक राजा होता --- १७.

प्रत्येक कहाणीत व्रताचे विषदीकरण केलेले असते. वसा कसा घ्यावा, कोणी घ्यावा, उद्यापन कसे करावे याचे विवेचन कहाणीत असते. व्रताला जोडून एखादी कथा रचलेली असते. या कथा जशा पुराणकथेवर आधारलेल्या असतात तशाच त्या काल्पनिकही असतात. कथेच्या शेवटी फलश्रुती सांगितलेली असते. व्रतकथेत विधी आणि कथा यांची सांगड घातलेली असते.

उदा.- दर सोमवारी पहाटेस उठावं, स्नान करावं, पूजा करावी. पसाभर तांदूळ घ्यावे व महादेवाच्या देवळी जाऊन मनोभावे पूजा करावी. 'जय महादेवा, घे फसकी व दे लक्ष्मी' असे म्हणून महादेवाच्या मस्तकी तांदूळ अर्पण करावे. उरले तांदूळ नंदीच्या पाठीवर वाहून आपण घरी यावे.

असे चारही सौमवारी एका गरीब सवाष्णीण बाईने हे व्रत केले. उद्यापनाच्या वेळी तिने देवी अन्नपूर्णेला गजनीची चोळी पाठविली, काशीविश्वेश्वराला रुपया पाठवला आणि व्रताची समाप्ती केली. या व्रतकथेची फलश्रुती अशी सांगितली आहे की, 'तर जसा तिला विश्वेश्वर प्रसन्न झाला, तसा तुम्हां आम्हां होवो. ही सांठा उत्तरांची कहाणी पांचां उत्तरी सुफळ संपूर्ण.'^{१८}

बहुतेक सर्व कहाण्यांची लय सारखीच आहे. तसेच त्यांचा आशयसुद्धा बदलत नाही. कहाण्यांचा महत्त्वाचा विशेष म्हणजे सर्व कहाण्यांच्या मुळाशी 'श्रद्धा' हा भाव आढळतो. स्त्री-पुरुष श्रद्धापूर्वक व्रत करतात. त्यामुळे या कथांना सातत्य येते.

या कहाण्या कोणत्या नू कोणत्यातरी विधीशी निगडित असल्याने विधीला कथेची जोड देऊन श्रोत्यांच्या मनावर संस्कार केलेला असतो. साधारणपणे कहाणीचा हा ठरलेला आकृतिबंध असतो.

आशय आणि रचनेच्या दृष्टीने कहाण्यांत फारशी विविधता आढळत नाही. मात्र काही कहाण्यांचा आशय जरी एकसारखा वाटला तरी रचनेत भिन्नता आढळते.

उदा.- संतोषी मातेची व वैभवलक्ष्मीची कहाणी :-

या दोन्ही कहाण्यांचा बहुतांश आशय सारखाच आहे. या दोन्ही व्रतांची फलनिष्पत्ती बरीचशी सारखी आहे. या व्रताने दुःख नष्ट होते, दारिद्र्य जाते, चिंता दूर होते. घरात लक्ष्मी नांदते, संकट टळते, अडचणी संपतात, कुटुंब सुखी होते. मात्र आशय सारखा असला तरी या कहाण्यांची रचना वेगळी आहे.

कहाण्यांची निर्मिती एक साहित्यकृती म्हणून झालेली नसते. पण, निर्मितीत जे रूप कहाणीला प्राप्त झालेले असते त्यात साहित्यकृतीचे अनेक गुणविशेष अंतर्भूत झालेले असतात. कहाणी या व्रतकथेची किंवा विधिकथेची भाषा ही गद्यमय आणि पद्यमय अशा मिश्र स्वरूपाची असते. तिच्या निवेदन किंवा कथनशैलीत ठराविक संकेत किंवा बंध निर्माण झालेले असतात.

काही कहाण्या देवदेवतांचे माहात्म्य सांगणाऱ्याही आहेत. 'आदित्यराणूबाईची कहाणी' सूर्यनारायणाचे महत्त्व सांगते. अशा कहाणीमध्ये ज्या देवतेसंबंधी हकीकत आलेली असते, त्या देवतेस उद्देशूनच कहाणीचा प्रारंभ केला जातो.

उदा. - 'पांचां देवांची कहाणी' ची सुरुवात 'एका पांची देवानो, तुमची कहाणी'.^{३०} अशी केली गेली आहे. अशा कहाण्यांचा एक विशिष्ट साचा असतो.

कहाण्यांमधील व्रतवैकल्यांशी जास्त जवळचा संबंध म्हणजे स्त्रियांचा. कहाण्यांच्या वाचक म्हणून जशा संख्याधिक्याने स्त्रिया असतात, त्याचप्रमाणे बहुतांश कहाण्यांच्या नायिका यादेखील स्त्रियाच आहेत. या कथा श्रोत्यांच्या मनाला भिडण्यासाठी, व्रतकथांवर त्यांचा विश्वास बसण्यासाठी अर्थातच त्या स्त्रियांशी संबंधित आहेत.

स्त्रियांचे जीवनमूल्य, निरंतर सौभाग्य, पातिव्रत्य, कुटुंबाची सुखसमृद्धी आणि संततीचे कल्याण हेच असल्याची धारणा स्त्रीमनात दृढ असल्यामुळेच या सर्वांची प्राप्ती होण्यासाठी व्रतवैकल्यांचे आचरण मनोभावे करणे हा एकमेव मार्ग तिच्यापुढे उपलब्ध असल्यामुळे तिचा बहुतेक काळ ही व्रतवैकल्ये आचरण्यातच जात असे. त्यामुळे व्रतकहाण्या स्त्रीभोवतीच गुंफल्या गेल्या असल्याचे आढळते.

दैवत सुसंस्कृत समाजातले असो वा असंस्कृत त्याला प्रसन्न करून घेण्यासाठी काही मंत्र-तंत्र, उपासना आणि व्रतवैकल्ये निर्माण झाली. या व्रतवैकल्यांत नेमकेपणा येण्यासाठी आणि ती का व कशी करायची ? केव्हा आणि कशा प्रकारे करायची ? यांचे नियम तयार झाले आणि हे नियम पाळले जावेत म्हणून व्रतकथा किंवा कहाण्या रचल्या गेल्या. ही कहाणी ऐकल्या शिवाय त्या व्रताची सांगता होत नाही. असेही बंधन घातले गेले. कहाणी म्हणजे त्या व्रताचा उदय कसा झाला ? हे सांगणारी कथा नव्हे, या व्रतमाहात्म्य कथा आहेत. हरितालिका, मंगळागौरी, संतोषीमाता, वैभवलक्ष्मी अशा व्रतांच्या कहाण्या स्त्रिया अत्यंत भक्तिपूर्वक सांगत असतात आणि तितक्याच भक्तिपूर्वक श्रवण करत असतात. उदा.- आदित्यराणूबाई, महालक्ष्मी, सोळा सोमवारची कहाणी आणि त्यासंबंधीचा विधी स्त्री आणि पुरुष दोघेही मिळून करतात. मात्र या कहाण्या स्त्रियांशी अधिक संबंधित आहेत.

व्रतकथा किंवा कहाण्या प्रामुख्याने स्त्री जीवनाशी निगडित आहेत. विशेषतः ब्राह्मण स्त्रियांशी त्या अधिक संबंधित आहेत. पूर्वीच्या काळी ब्राह्मण स्त्रियांसाठीच त्यांची निर्मिती करण्यात आलेली होती. व्रतकथांमधील जीवनचित्रण केवळ ब्राह्मण स्त्रीजीवनापुरते मर्यादित असूनही नंतरच्या काळात व्रतकथांचा स्वीकार अन्य समाजातील स्त्रियांनी मोठ्या प्रमाणात केलेला आढळतो. त्याचे कारण व्रतकथांमध्ये स्त्रीजीवनाशी निगडित असणाऱ्या काही समस्यांवर, संकटांवर उपाय सुचविला आहे.

सासरी होणारा छळ, परित्यक्ता स्त्रीचे दुःख आणि तिचे नावडतेपण या समस्यांचे निवारण व्रत केल्याने आणि कहाणी ऐकल्याने होते. म्हणून श्रद्धाळू स्त्रिया व्रतवैकल्यांकडे वळलेल्या दिसतात.

थोडक्यात, कहाणी आपल्यासमोर येते ती, मुळी एका आटपाट नगरीकडे घेऊन जाण्यासाठीच! त्या आटपाट नगरातील लोकांची सुखदुःखे, दारिद्र्यावस्था, संकटे यांवर मात करण्यासाठी, लोकांना सुखसमाधान, संतती, संपत्ती, पुण्य प्राप्त करून देण्यासाठी, त्यांवर उपाय सुचविण्यासाठी कहाणीच मार्गदर्शन करत असते. देवांनी नेमलेली विशिष्ट कृत्ये आपण केलीच पाहिजेत ही श्रद्धा लोकांच्या मनात निर्माण करणे हे तर कहाण्यांचे प्रमुख काम असते. त्यामुळेच लोक श्रद्धेने, मनःपूर्वक अखंडपणे व्रते करतात आणि कहाणी वाचतात.

कहाण्यांचे स्वरूप आपण समजावून घेतले. आता स्त्रियांच्या कहाण्यांचे हेतू ही संकल्पना पाहू.

क) स्त्रियांच्या कहाण्यांचे हेतू :-

मानवी जीवनातील प्रत्येक कृतीमागे काहीना काही प्रयोजन असते. प्रयोजनाशिवाय कोणतीच हालचाल मानव करत नाही. त्याप्रमाणेच कोणतेही व्रत करण्यामागे काहीना काही हेतू निश्चितच असतो यात शंका नाही. स्त्रियांच्या व्रतांमागे, व्रतकथांमागेही काही विशिष्ट हेतू आहेत.

स्त्रियांच्या व्रतांचे, व्रतकथांच्यांचे हेतू पुढीलप्रमाणे :-

१) इच्छित वरप्राप्ती :-

भारतीय स्त्रियांच्या मनात पतीला खूप आदराचे व मानाचे स्थान आहे. पती हाच परमेश्वर मानून, अखंडपणे त्याची सेवा करणे हा आपला धर्म आहे, असे स्त्रियांना वाटते. आपले

सर्वस्व ती पतीला अर्पण करत असते. आपले सुख: - दुःख ती त्याच्या हवाली करून, ती आनंदाने जीवनभर त्याला सोबत करण्यासाठी माहेर सोडून सासरी येते आणि आपला संसार थाटामाटात मांडते.

साहजिकच, अशा वेळी पती म्हणून आपल्या पसंतीचाच वर मिळावा या हेतूने इच्छित वरप्राप्ती होण्यासाठी कुमारिका हे व्रत करतात.

उदा.- हरितालिकेची कहाणी - पार्वतीला शंकर हाच पती हवा होता.पण, तिच्या पित्याने तिचा विवाह विष्णूशी ठरविला. त्यावेळी पार्वतीने चौसष्ट वर्षे केवळ झाडाची पिकलेली पाने खाऊन, खूप दुःख सहन करून, हरितालिकेचे व्रत केले. या व्रताच्या पुण्याईने तिने शंकराला प्रसन्न करून घेतले व तिला इच्छित वरप्राप्ती झाली.^{२१}

२) वैधव्य टाळणे :-

'सौभाग्यवती असणे' या कल्पनेला समाजात विशेष प्रतिष्ठा असल्याचे दिसते. उलट, समाजात विधवेला मानाचे स्थान नाही. तिचे दर्शनही अशुभ मानतात. त्यामुळे आपले वैधव्य टाळवे असे असंख्य स्त्रियांना वाटते. म्हणून पतीला दीर्घायुष्य लाभून, अखंड सौभाग्यवती रहावे म्हणून, म्हणजेच वैधव्य टाळण्यासाठी स्त्रिया व्रत करतात.

उदा.- अ) सोमवतीची कहाणी - सोमवती अमावस्येच्या व्रताचे पुण्य लाभल्यामुळे गुणवंतीचे वैधव्य टळले.^{२२}

ब) वटसावित्रीची कहाणी - आपल्या बुद्धीचातुर्याने सावित्रीने यमाची स्तुती केली. तिच्या पातिव्रत्याच्या विवेचनेमुळे यम तिच्यावर प्रसन्न होऊन, तिच्या नवऱ्याचे प्राण त्याने परत दिले आणि तिचे वैधव्य टळले.^{२३}

क) मंगळगौरीची कहाणी - मंगळगौरीच्या व्रताने मुलीचे वैधव्य टळले.^{२४}

ड) वर्णसतीची कहाणी - वर्णसतीच्या व्रतपुण्याने ब्राह्मणकन्येचे वैधव्य टळले.^{२५}

३) नावडतेपण संपणे :-

पूर्वीच्या काळी दोन पत्नी करायची पद्धत होती. त्यापैकी एक नावडती असे व एक आवडती असे. नावडतीला दुय्यम वागणूक मिळे. तिचा छळ केला जाई. अपमानित केले जाई.

म्हणून ती दुःखी कधी असे. आपले दुःख संपावे असे तिला सारखे वाटे. त्यासाठी ती व्रत करी. नंतर व्रतामुळे तिचे नावडतेपण संपून ती आवडती होत असे. याची काही उदाहरणे पुढीलप्रमाणे -

अ) शिवामुठीच्या व्रतामुळे राजाच्या सुनेचे घरातील नावडतेपण संपते.^{२६}

ब) पिठोरीच्या कहाणीत ब्राह्मणाची सून पिठोरी अमावस्येचे व्रत करते. त्या व्रताने तिची मृत मुले जिवंत होतात आणि ती सर्वांची आवडती होते.^{२७}

क) महालक्ष्मीच्या कहाणीतील चिमादेवराणी राजाची नावडती होती. जेव्हा ती राणी महालक्ष्मीचे व्रत करते. तेव्हा राजा तिला अभय देतो आणि रथात बसवून तिला सन्मानाने घरी परत आणतो आणि ती आवडती होते.^{२८}

ड) बोडणाच्या कहाणीतील गरीब ब्राह्मणाची सून देवीचे बोडण भरण्याचे व्रत करते. या व्रताच्या प्रभावामुळे तिचे नावडतेपण संपते.^{२९}

४) परित्यक्तेचे जिणे संपणे :-

संपती, संतती, पुण्य लाभले, श्रीमंती आली की, स्त्रिया घेतला वसा विसरतात. व्रतपालनात खंड पडतो. अशा वेळी व्रताची आठवण न राहिल्याने परित्यक्त, जीवन जगणे त्यांच्या नशिबी येते. मग, सुखसमाधान संपते. त्याच्या जागी दुःख, कष्ट, अवहेलना, हालअपेष्टा सहन कराव्या लागतात. दोन वेळच्या जेवणाची भ्रांत पडते. अशा वेळी व्रत केले तर परित्यक्त जीवन संपून भरभराटीस सुरुवात होते. याची काही उदाहरणे पाहू.

उदा.- अ) आदित्यराणूबाईच्या कहाणीत, बापाची कहाणी ऐकली नाही म्हणून राणीला दारिद्र्य

येते, हालअपेष्टा सहन कराव्या लागतात. राजा मुलूखावर निघून जातो.^{३०}

ब) महालक्ष्मीच्या कहाणीतील पाटमाधवराणी व्रतात खंड पडल्याने कष्ट भोगते, मार खाते, परित्यक्त होते. तेव्हा ती पुन्हा नव्याने व्रतपालन करते आणि त्या व्रताच्या प्रभावामुळे सन्मानपूर्वक घरी जाते.^{३१}

५) गरिबी नाहीशी होणे :-

पूर्वी लोक खूप काबाडकष्ट करीत असत. कारण, गरिबीच नशिबात असे. एका वेळच्या जेवणाचा प्रश्न मिटला तर दुसऱ्या वेळेस घरात अन्नधान्य शिल्लक रहात नसे. त्यामुळे लोक

दारिद्र्याने चिंताग्रस्त असत. मग, अशा वेळी त्यांना कोणीतरी व्रत करण्याचा उपाय सांगत. मग, हे भोळेभाबडे लोक गरिबी नाहीशी होण्यासाठी काही व्रते करत असत.

उदा.- अ) शुक्रवारची कहाणी - या कहाणीतील एक गरीब ब्राह्मण दारिद्र्याने फार पिडला होता. त्याला जीवन जगणे असह्य झाले होते. एक दिवस त्याची बायको शेजारणीच्या घरी जाते आणि आपली हकीकत तिला सांगते शेजारणीलाही खूप वाईट वाटते. मग, ती शुक्रवारचे व्रत करण्यास सांगते. ब्राह्मणाची बायको मनोभावे शुक्रवारचे व्रत करते. देवीची प्रार्थना करते. देवी तिच्यावर प्रसन्न होते आणि तिचे दारिद्र्य जाऊन ती दोघे आनंदाने राहू लागतात. भावाची बहीण शुक्रवारचे व्रत करते म्हणून तिला चांगले दिवस येतात. ^{३२}

ब) शनिवारची मारूतीची कहाणी - एका गरीब ब्राह्मणाची सून दारी आलेल्या एका मुलाला न्हाऊ-माखू घालते. घरात शिल्लक असेल तेवढ्याचाच स्वयंपाक करून मुलाला वाढत असे. चारीही शनिवारी तिने असेच केले आणि उरलेसुरले आपण खाल्ले. तिने मुलाचा आत्मा तृप्त केला. त्यामुळे त्या मुलाच्या रूपात आलेले शनिदेव संतुष्ट होतात आणि तिला भरभरून संपत्ती देतात. दारी आलेल्या अतिथीचा ती स्नेहपूर्वक पाहुणचार करते. जवळ जे काही असेल त्यातलेच थोडेसे दुसऱ्याला देते. यामुळेच तिची दारिद्र्य अवस्था जाऊन सुख-संपत्ती प्राप्त होते. ^{३३}

क) संपत शनिवारची कहाणी - या कहाणीत एका गरीब ब्राह्मणाला तीन सुना होत्या. त्यातील धाकट्या सुनेने दारी कुष्ठरोग्याच्या रूपात आलेल्या शनिदेवांचे यथातथ्य स्वागत केले. शनिदेवाची पूजा केली. त्यामुळे शनिदेव प्रसन्न झाले आणि त्यांची गरिबी संपुष्टात आली. ^{३४}

ड) ज्येष्ठागौरीची कहाणी - एका गरीब ब्राह्मण जोडप्यांची म्हातारीच्या सांगण्यावरून हे व्रत केले आणि ते सुखीसमाधानी झाले. त्यांना खूप धनसंपत्ती मिळाली. ^{३५}

इ) ललितापंचमीची कहाणी - या कहाणीतील ब्राह्मणाच्या मुलांनी भक्तिभावाने ललितापंचमीचे व्रत केले. त्यामुळे त्यांचे कल्याण झाले. त्यांचे इच्छित हेतू पूर्ण झाले. दुःख, दारिद्र्य संपून ते सुखीसमाधानी झाले. ^{३६}

६) संकटे दूर होतात :-

जीवन जगताना अनेक संकटांचा सामना प्रत्येक व्यक्तीला करावा लागतो. यातील काही संकटे नैसर्गिक असतात. दुष्काळ, भूकंप, रोगराई इत्यादी. तर काही संकटे मानवनिर्मित असतात. उदा. सासूने छळ करणे, पतीने टाकून देणे इत्यादी. आलेले संकट दूर व्हावे असे प्रत्येक व्यक्तीला वाटत असते. त्यासाठी संकटनाशक म्हणून व्रते केली जातात, संकटे दूर व्हावीत व सुख समाधान मिळावे हा या व्रतामागचा हेतू असतो.

उदा. - अ) दिव्यांच्या अंभसेची कहाणी - या कहाणीतील एका राजाच्या सुनेने एकदा घरातील पदार्थ स्वतः खाल्ला आणि त्याचा आरोप उंदरांवरती केला. उंदरांनी तिचा सूड घेण्याकरता रात्रीच्या वेळी तिची चोळी पाहुण्याच्या अंथरुणात नेऊन टाकली. दुसऱ्या दिवशी घरात सर्वांनी तिची फजिती केली. निंदानालस्ती करून, तिच्यावर घाणेरडे आरोप केले आणि तिला घरातून हाकलून दिले.

ती घरातून गेल्यामुळे दिवे घासणे, तेलवात करणे, नैवेद्य दाखवणे या तिच्या दिव्यांच्या नित्यक्रमात खंड पडला. एकदा राजा शिकारीहून येत असताना दिव्यांच्या अवसेदिवशी त्याच्या कानावर दिव्यांचा संवाद पडला. त्याला समजले की, आपली सून दोषी नाही. लगेचच त्याने खात्री करून आपल्या सुनेला मेणा पाठवून घरी आणले. सुनेने हे व्रत केल्यामुळे तिच्यावरचे संकट टळले. ती सुखासमाधानाने नांदू लागली. ^{३०}

ब) संतोषीमातेची कहाणी - हे व्रत केल्यामुळे म्हातारीच्या सुनेचे हाल संपले. तिचे कष्ट कमी झाले. तिच्यावरचे संकट टळले. घरात संतत, संपत्ती आली. ^{३१}

क) वैभवलक्ष्मीची कहाणी - या कहाणीत सुशीला व गोविंदराव हे साधेभोळे दांपत्य आनंदाने रहात होते. काही दिवसांनी गोविंदराव मित्रांच्या संगतीने व्यसनी बनले. घरातील सुखसंपत्ती गेली. तिची जागा विपत्तीने घेतली. सुशीलेला वैभवलक्ष्मीच्या व्रताची आठवण झाली. मग, तिने वैभवलक्ष्मीचे व्रत केले. देवीची प्रार्थना केली. देवी तिच्यावर संतुष्ट झाली आणि तिला भरपूर संतती, संपत्ती मिळाली. तिचे कुटुंब सुखी झाले. नवऱ्याचे व्यसन सुटले या व्रताच्या प्रभावामुळे तिच्यावर

आलेले संकट दूर झाले. थोडक्यात इच्छित वरप्राप्ती, वैधव्य टाळणे, नावडतेपण संपणे, परित्यक्तेचे जिणे संपणे, गरिबी नाहीशी होणे, संकटे दूर होणे, पुण्य मिळणे, संतती, संपत्ती प्राप्त होणे, सुखसमाधान मिळणे असे हेतू मनात धरून ही व्रते केली जातात. व्रतांची हेळसांड जर केली, तर केवढे पाप लागते आणि होत्याचे नव्हते कसे होऊन जाते, हे या कथा सांगतात. तसेच व्रत मनोभावे, यथासांगरीतीने केले असता कोणताही चमत्कार कसा घडतो, सुखाची परमावधी कशी होते, हे या व्रतकथांतून दिसते. व्रताचार करण्यासाठी स्त्रियांना उद्युक्त करणे, हा त्यांचा मुख्य हेतू आहे. पापपुण्याच्या कल्पनेला आवाहन करून श्रद्धेचा महिमा स्त्रीमनावर ठसविण्याचे कार्य कहाण्या करतात.

सर्वसामान्य प्रापंचिक माणसाच्या मनावर कहाणीचे आणि व्रताचे महत्त्व बिंबवावे या हेतूने कहाण्या रचल्या गेल्या असतील. त्यांना स्वतःचा असा घाट आहे. स्वतंत्र अस्तित्व आहे. या व्रतांमुळे दुःखे दूर होतात आणि त्याचबरोबर त्यांना 'संतत संपत' वाढण्याचा लाभही झालेला आढळतो. ^{३९}

कहाण्यांचे हेतू आपण पाहिले. आता स्त्रियांच्या कहाण्यांची कारणे समजावून घेऊ.

ड) स्त्रियांच्या कहाण्यांची कारणे :-

लोकजीवनात विशेषतः स्त्री जीवनात व्रतांना आणि कहाण्यांना अतिशय महत्त्व प्राप्त झाले आहे. विशिष्ट दैवताला प्रसन्न करून घेण्यासाठी काही मंत्र-तंत्र, उपासना आणि व्रत वैकल्ये निर्माण झाली. व्रतकथेचे अस्तित्व प्रांतोप्रांती या ना त्या स्वरूपात पहायला मिळते. इतर लोकाविष्कारांप्रमाणे त्यांची देवघेव, प्रवास आणि रूपपालटही झालेला दिसतो.

या व्रतकहाण्यांच्या तडाख्यातून देवादिकही सुटलेले नाहीत. त्यांनाही परमसिद्धी प्राप्त होण्यासाठी या व्रतकहाण्यांचे आचरण करावे लागले.

बहुतेक कथा आटपाट नगरातल्या आहेत. या कथांमधील पात्रे कधी राजा-राणी, कधी माय-लेकी, कधी ब्राह्मण-शेतकरी तर कधी सासू-सून आणि भाऊ-बहीण आहेत.

व्रतकथांच्या- कहाण्यांच्या छापील संहिता पुस्तकाच्या स्वरूपात किंवा पोथ्यांच्या स्वरूपात आज उपलब्ध आहेत. स्त्रिया या कहाणीसंग्रहांचा उपयोग पोथीप्रमाणे करीत असतात.

अत्यंत श्रद्धेने व्रताचरणात या कहाण्या वाचल्या जातात आणि भक्तिपूर्वक कथांची पारायणे केली जातात.

स्त्रियांच्या कहाण्यांची प्रामुख्याने दोन कारणे आपणास सांगता येती. ती पुढीलप्रमाणे-

- १) धार्मिक कारणे
- २) सामाजिक कारणे

यांपैकी स्त्रियांच्या कहाण्यांची धार्मिक कारणे आपण आता पाहू.

- १) धार्मिक कारणे :-

धर्म हे भारतीय लोकजीवनाचे अविभाज्य अंग आहे. त्यामुळे भारतीय जीवन या धार्मिक व्रतवैकल्यांनी व्यापलेले दिसून येते.

धृ = धारण करणे, या धातूपासून 'धर्म' हा शब्द बनला आहे.^{४०} याची व्याख्या पुढीलप्रमाणे -

'धरति लोकान् धियंते पुण्यात्मभिः इति वा' - जो लोकांना धारण करतो किंवा जो पुण्यात्मा पुरुषांकडून धारण केला जातो, तो धर्म होय.^{४१}

पण, एवढ्या एका व्याख्येवरून धर्म म्हणजे काय? याची स्पष्ट कल्पना येत नाही. 'धर्म' शब्दाच्या अर्थामध्ये काळाप्रमाणे अनेक परिवर्तने, निरनिराळे बदल झाले आहेत. हे बदल व अनेक अर्थ लक्षात येण्यासाठी ऋग्वेदापासूनच प्रारंभ करायला हवा.

ऋग्वेदात धर्म शब्द अनेक वेळा आला आहे. कित्येक ठिकाणी तो विशेषण आहे तर, काही ठिकाणी नाम म्हणून आला आहे. 'धर्म' शब्द आपण पुढिली वापरतो, पण ऋग्वेदात तो नपुसकलिंगीही आढळतो. 'धृ'धातूचा अर्थ आधार देणे, उचलून धरणे किंवा टिकवणे असाही घेतला जातो. ऋग्वेदात काही वेगवेगळ्या अर्थानी 'धर्म' हा शब्द वापरल्याचे आढळते. ऋग्वेदात पोषण करणे, पालन करणे, नैतिक कायदे व आचार, प्राचीन नीतिनियम, निश्चित तत्त्वे असे निरनिराळे अर्थ 'धर्म' शब्दासाठी वापरलेले दिसतात.^{४२}

'धर्म' शब्दाच्या अर्थाची वेदोपनिषदांच्या काळातच अनेक परिवर्तने झालेली दिसतात. सरतेशेवटी मानवाचे विशिष्ट अधिकार, कर्तव्ये आणि महत्त्वाच्या जबाबदाऱ्या तसेच वर्णाश्रमानुसार

दृढमूल व परिणामकारक अशी भावना आहे. मानवी मनाची सर्वांगीण पकड धर्माने घेतलेली दिसते.

धर्म माणसाला असे आश्वासन देतो की, सगळ्या जीवनाचा आणि ईश्वराचा अर्थ मी तुला उलगडून सांगेन आणि परमकल्याणही मीच तुला प्राप्त करून देईन.

धर्माचा श्रेष्ठतर उद्देश मानवाची नैतिक व आध्यात्मिक उन्नती करणे हाच आहे. अशा धर्माहून श्रेष्ठ असा मानवाचा कोणी मित्र नाही. धर्म हा माणसाला जीवनभर आणि जीवनाच्या अंतानंतर परलोकातही सोबत करीत असतो.

हिंदू, ख्रिश्चन, मुस्लिम, बौद्ध, जैन या धर्मांसह अन्य काही धर्म जगात आहेत. प्रत्येक धर्मात काहीना काही व्रते आहेतच. या व्रतांची पूर्तता कहाण्यांशिवाय होत नाही म्हणूनच प्रत्येक धर्मात व्रतवैकल्ये, व्रतकहाण्या श्रद्धापूर्वक सांगितल्या व ऐकल्या जातात.

‘सचित्र व सुबोध कहाण्यासंग्रह’ या पुस्तकाच्या आधारे अभ्यासलेली धार्मिक कारणे अशी आहेत -

१) भारतीयांचे मन श्रद्धाळू आहे. ही श्रद्धा आजही मोठ्या प्रमाणात टिकून आहे. अतिमानवी शक्तीला देवतारूप देऊन, तिला संतुष्ट करण्याचे अनेक मार्ग, प्रयत्न हिंदू धर्मात अवलंबिले जातात. व्रतकथांमध्ये अतिमानवी शक्तींना देवतेचे स्वरूप देऊन त्यांची उपासना केलेली दिसते.

२) बहुसंख्य भारतीय लोक नियतीशरण आहेत, असे दिसून येते. कहाण्या या नियती शरणतेचाच आविष्कार आहेत असे वाटते. जे नशिबात असते ते टळत नाही, विधिलिखित अटळ असते ही भावना आपल्या मनात पूर्णपणे रुजलेली असते. त्यातूनच व्रतवैकल्यांकडे आपला कल वाढतो.

३) भारतीय जीवनात धर्माला फार मोठे स्थान आहे. म्हणून अनेक धार्मिक कृत्ये-विधिविधाने यांनी भारतीयांचे जीवन ओतप्रोत भरलेले दिसते. त्यांच्या जीवनात व्रतांना-कहाण्यांना फार महत्त्व आहे, म्हणून ते कहाण्या वाचतात.

४) व्रतकथा किंवा कहाणी ही धार्मिक विधीचाच एक भाग म्हणून निर्माण झालेली असते. त्यामुळे अनेक विधी आणि व्रते अत्यंत श्रद्धेने आणि भाविकपणाने पाळले जातात. या

कहाण्यांमध्ये विधीचे स्वरूप, फलनिष्पत्ती, व्रतपालनाचे आवाहन इत्यादी गोष्टी अपरिहार्यपणे येतात. व्रताचे पालन भक्तीने केले पाहिजे, असे कहाण्यांच्याद्वारा मनावर ठसविले जाते.

५) व्रतपालनात खंड पडला, व्रताची हेळसांड झाली की, संकटे कोसळतात अशी लोकांची भावना आहे. त्यामुळे श्रद्धाळू लोक जीवनभर व्रते करतात व कहाण्या वाचतात.

६) काही लोकांची अशी समजूत असते की, देवांनी स्वतःकरिता आणि प्राणिमात्रांकरिता काही विशिष्ट आज्ञा केल्या आहेत. अशा आज्ञा किंवा कर्तव्ये दीर्घकाळ पाळली जातात, तेव्हा त्यांना रूढी किंवा चालीरीतीचे स्वरूप प्राप्त होते. देवांनी नेमलेली विशिष्ट कृत्ये आपण केलीच पाहिजेत अशी श्रद्धा लोकांमध्ये उत्पन्न होते; म्हणून ते व्रते करतात व कहाण्यांचे कथन-श्रवण करतात.

७) व्रत हे परंपरेने केले जाते. अशी परंपरा चालविण्यास निष्ठा असावी लागते. ती निष्ठा पुरुषांपेक्षा स्त्रियांमध्ये प्रखर असते, म्हणून ही परंपरा टिकून आहे. खरेतर धर्माचे रक्षण स्त्रियांनीच केले आहे. स्त्रियांना व्रते करण्याचा अधिकार असतो. खरे पाहता पुराणांनी आणि निबंधग्रंथांनी अनेक व्रते केवळ स्त्रियांकरिताच सांगितली आहेत. म्हणून स्त्रिया ही व्रते निष्ठेने करतात.

८) सामान्य माणसाच्या मनावर पाप-पुण्य, स्वर्ग-नरक, मोक्ष या धार्मिक कल्पनांचा पगडा असतो. आपले पाप नाहीसे व्हावे, पुण्य-मिळावे या कारणाने सामान्य व्यक्ती व्रते करते व कहाण्या वाचते.

९) रामायण-महाभारत, स्कंद-भविष्योत्तरादी पुराणे, श्रावणमाहात्म्य, प्रभातखंड यांसारख्या कितीतरी धार्मिक साहित्यातून व्रतकहाण्या विखुरलेल्या आहेत. या ग्रंथांना धार्मिकदृष्ट्या अतिशय महत्त्व आहे. म्हणून लोक व्रते करतात व कहाण्या वाचतात.

१०) व्रतकथा या 'विधिकथा' असल्यामुळे त्यांचा आशय, परिचय, रचना, उद्दिष्टे इत्यादी धार्मिकच असतात. व्रतकथा जरी गद्यात असल्या तरी त्यात अधूनमधून मंत्रश्लोकांची पद्यमय परंखरण असते. त्यांचे पठण पारंपरिक धार्मिक पद्धतीने सूत्रबद्धरीत्या केले जाते. ह्या व्रतकथांमधून नैतिक मूल्ये व शाश्वत सत्ये यांचे दर्शन घडते व त्यामुळे त्यांना सांस्कृतिक आशय लाभलेला असतो. म्हणूनच लोक व्रतकहाण्यांकडे वळलेले दिसतात.

थोडक्यात, कहाणी हा एक धार्मिक विधी आहे. त्यातून प्राधान्याने स्त्रियांच्याच व्रतवैकल्यांना, सुखदुःखांना स्थान लाभले, ही गोष्ट मोठी लक्षणीय वाटते. एरवी घराच्या उंबरठ्याआड बंदिस्त असलेल्या स्त्रीला या व्रतांनी धर्मविचाराबरोबरच थोडे रंजन, थोडा उपदेश, माणुसकी, सदाचार आणि मन गुंतवण्याचे एक सर्वमान्य साधन दिले, हे मात्र खोटे नाही.

रांधा वाढा - उष्टी काढा, चूल आणि मूल चक्रात फिरणाऱ्या स्त्रीचे जीवन ऋतुचक्राशी जोडण्याचे काम या व्रतकहाण्यांनी केले. त्या-त्या ऋतूत मोहरणारी झाडे, रसाळणारी फळे, फुलणारी फुले, लवथवणारी पाने यांचे या ना त्या व्रतकहाण्यांच्या निमित्ताने स्त्रीजीवनाशी नाते जुळले, हे किती महत्त्वाचे आहे !

स्त्रियांच्या कहाण्यांची धार्मिक कारणे आपण समजावून घेतली. आता सामाजिक कारणांची चर्चा करू

२) सामाजिक कारणे :-

स्त्रिया श्रद्धाळू, भाविक व धार्मिकवृत्तीच्या असतात. व्रत हे परंपरेने केले जाते. त्यामुळे व्रतात खंड पडू नये किंवा व्रताची हेळसांड होऊ नये म्हणून स्त्रिया व्रते अखंडपणे करतात आणि कहाण्या वाचतात. संतती, संपत्ती, अखंड सौभाग्य किंवा पुण्य लाभण्यासाठीही स्त्रिया ही व्रतवैकल्ये भक्तिभावाने करतात हे आपण पाहिले. त्याचबरोबर स्त्रियांच्या कहाण्यांची धार्मिक कारणे आपण समजावून घेतली. आता स्त्रियांच्या कहाण्यांची सामाजिक कारणे पाहू. ही सामाजिक कारणे पाहत असताना समाजा शब्दांच्या काही व्याख्या व मानवाचे समाजाशी असणारे संबंध पाहणे आवश्यक वाटते.

मानवी जीवनात समाजाचे महत्त्व अनन्यसाधारण आहे. मानवाला आपले जीवन व्यतीत करण्यासाठी जन्मापासून ते मृत्यूपर्यंत समाजाची आवश्यकता असते.

प्रसिध्द ग्रीक तत्त्वज्ञ अॅरिस्टॉटलने 'मानव हा एक सामाजिक प्राणी आहे.'^{४६} अशी एका ओळीतच मानवाची वैशिष्ट्यपूर्ण व्याख्या केली आहे. पण, या एका ओळीत फार मोठा अर्थ दडलेला आहे.

मनुष्याला एकटे जगणे आवडत नाही आणि त्याला ते शक्यही नाही. एखादा मनुष्य कितीही प्रज्ञावंत, बुद्धिमान असला, सामर्थ्यवान असला तरी त्याचे मानवी संगतीशिवाय जगणे इतर प्राण्यांसारखे असेल, म्हणून तो इतर मानवांच्या संगतीत राहतो.

आपल्या गरजा तो इतरांच्या साहाय्याने भागवितो आणि इतरांच्या गरजा भागविण्यात तो सहभागी होतो. त्याची ही सहजप्रवृत्ती म्हणजे सामाजिकता होय. यामुळेच तो कुटुंब, विवाह, धर्म, राज्य, मालमत्ता वगैरे समूह आणि संस्था निर्माण करू शकला. त्याने आपली स्वतंत्र संस्कृती निर्माण केली, जी इतर प्राण्यांत मुळीच आढळत नाही..

स्त्रियांच्या कहाण्यांची सामाजिक कारणे पाहताना, 'समाज' या शब्दाच्या काही व्याख्या पाहू त्या पुढीलप्रमाणे -

१) राईट :-

राईट यांच्या मते, 'समाज म्हणजे केवळ व्यक्तींचा समूह नव्हे तर समूहात राहणाऱ्या व्यक्तींच्या संबंधाची ती व्यवस्था आहे.'^{४७} या व्याख्येत राईट यांनी व्यक्तींच्या एकत्रीकरणाला जास्त महत्त्व दिलेले नाही. याउलट, व्यक्तींच्या संबंधित व्यवस्थेवर भर दिला आहे.

२) हॉर्टन आणि हंट :-

हॉर्टन आणि हंट म्हणतात, 'समाज अशा व्यक्तींचा बनलेला असतो की, ज्यांच्या आंतरक्रिया समान श्रद्धा, प्रथा, मूल्ये व वर्तन यांच्यावर आधारलेल्या असतात. त्यांच्या आंतरक्रियांवर प्रभाव पाडणाऱ्या समान वर्तन पद्धतींनी त्यांच्या समाजाची संस्कृती बनलेली असते.'^{४८}

म्हणजेच समाजातील व्यक्तींच्या श्रद्धा, प्रथा, मूल्ये व वर्तन प्रकार हे जवळ जवळ सारखे असतात. एवढेच नव्हे तर त्या समाजास यामुळे एक वेगळी संस्कृती लाभलेली असते, असे हॉर्टन आणि हंट यांनी वरील व्याख्येत सांगितले आहे.

३) मॅकआयव्हर व पेज :-

मॅकआयव्हर व पेज यांच्या मते, "समाज हा रूढी, आचार-विचार व वर्चस्व, अनेक वर्ग व भाग, त्यांच्यातील परस्पर सहकार्य आणि त्यांच्यातील मानवी व्यवहार व त्यांचे नियंत्रण यांचे गुंतागुंतीचे पण सतत बदलणारे जाळे आहे."^{४९}

ही व्याख्या त्यातल्या त्यात अधिक समर्पक व सार्थ मानली जाते. या व्याख्येत रूढी, आचारविचार, परस्परांतील सहकार्य, मानवी व्यवहार व नियंत्रण यांवर पेज यांनी भर दिला आहे.

म्हणजे केवळ व्यक्तींच्या एकत्र येण्याने किंवा सामाजिक संबंधाने समाज बनत नाही तर त्या सामाजिक संबंधाची जी एक व्यवस्था असते, तिलाच समाज असे म्हटले जाते.

मानवी जीवनात सामाजिक संबंधांचे स्थान अनन्यसाधारण आहे. जीव जगण्यासाठी जितका प्राणवायू आवश्यक असतो, तितकी सामाजिक संबंधांची, जीवन जगण्यासाठी मानवाला आवश्यकता असते.

मानव समूहाने राहतो, सामूहिक जीवन जगतो याचा अर्थ तो इतरांशी संबंध प्रस्थापित करतो. दोन व्यक्ती, व्यक्ती समूह, समूह-समूह या स्वरूपात मानवाचे प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्ष संबंध येत असतात. या सामाजिक संबंधात एकमेकांमध्ये कोणती ना कोणती तरी परिणाम करण्याची महत्त्वाची क्रिया घडते. उदा.- आई-मूल, लेखक-वाचक, नेता-अनुयायी, दोन देशांतील युद्ध ही एकमेकांवर परिणाम करणारी आंतरक्रिया कळत-नकळतपणे सामाजिक संबंध असेपर्यंत चालूच असते.

सामाजिक संबंधातील आंतरक्रिया एकाच प्रकारच्या असत नाहीत. प्रेम-द्वेष, सुख-दुःख, सहकार-संघर्ष, मदत-विरोध, जवळीक-दुरावा अशा अनेक भावभावनांचा आविष्कार त्यात दिसून येतो. अशा सामाजिक संबंधांची एक निश्चित व्यवस्था बनलेली असते. त्यांचे एक जाळे निर्माण झालेले असते. सामाजिक संबंधांच्या जाळ्यालाच समाज असे म्हटले जाते.

अनेक व्यक्तींनी मिळून समाज बनतो. मानवाचे या समाजाशी सहकार्याचे, संघर्षाचे, स्पर्धेचे संबंध असतात. यापैकी सहकारात्मक संबंधामुळे समाजाची निर्मिती, प्रगती, विकास होत राहतो. मानवाचे या समाजाशी, समाजातील व्यक्तीसमूहांशी परस्परसंबंध काहीना काही कारणाने सतत येत राहतात आणि सामाजिक परिवर्तन घडत राहते.

उदा.- नुकतेच जन्माला आलेले मूल व वात्सल्य भावनेने न्हालेली आई, मुलीच्या लग्नाच्या काळजीत पडलेले कुटुंब, नातच जन्माला आली म्हणून सुनेला फाडून खाणारी सासू गावातील मुलगी सब इन्स्पेक्टर झाली म्हणून गावाने केलेला सत्कार ही सर्व सामाजिक संबंधांची म्हणजे सामाजिक वर्तनाची उदाहरणेच होत.

मानवाच्या वैशिष्ट्यांबाबत अँरिस्टॉटलने म्हटले आहे - "जो समाजात राहू शकत नाही किंवा ज्याला समाजात राहण्याची गरज नाही तो पशू तरी असावा किंवा देव! " ५०.

तेव्हा मानवी गरजांची पूर्तता करण्यासाठी विविध प्रकारच्या सामाजिक संबंधांची निर्मिती होऊन तिला एक व्यवस्था प्राप्त झाली आहे.

जे नाते मुळाचे वृक्षाशी असते, तेच नाते मानवाचे समाजाशी असते. माणूस समाजाच्या साक्षीनेच वाढतो, हसतो, बोलतो आणि रडतोसुद्धा! समाजाशिवाय माणूस म्हणजे पाण्याबाहेर काढलेली मासोळी! समाजाशिवाय तो एकटा जगूच शकच नाही. अशा या समाजातील माणसाला सौंदर्याचा जो साक्षात्कार होतो किंवा त्याच्या अंतःकरणात जे अंकुर उगवतात ते त्याच्या भोवतालच्या जीवनातलेच असतात. त्याच्या सर्व भावना सामाजिक वातावरणातून निर्माण झालेल्या असतात.

समाजामुळे मानवाला आनंद किंवा दुःख व्यक्त करता येते. विवाह समारंभ, वास्तूशांत, वाढदिवसास आपण अनेक लोकांना बोलवितो, त्यामागे हेच कारण असते. एकट्याने प्रवास करणे आणि सहलीतून प्रवास करणे यामध्ये कितीतरी फरक आहे, हे आपण जाणतोच. म्हणून समाज हा आपल्या सुखदुःखांचा भागीदार असतो.

थोडक्यात समान गरजा, समान संस्कृती असणाऱ्या आणि एकत्रित राहणाऱ्या लोकांचा समूह म्हणजे समाज होय. अशी आपणास समाजाची व्याख्या करता येते. मानव आणि समाज यांचे नाते अतूट असते. मानव समाजातच जन्मतो, वाढतो आणि समाजातच त्याचा विकास होतो. समाजातील बदलानुसार, मानवही बदलत जातो. अन्न, वस्त्र, निवारा या त्याच्या प्राथमिक गरजाही समाजातच पूर्ण होत असतात. म्हणून या समाजाचा विकास करण्यासाठी, सामाजिक ऐक्य निर्माण होण्यासाठी, नीतीमूल्ये-जीवनमूल्ये समाजात रुजण्यासाठी, एकमेकांबद्दल प्रेम, सहानुभूती, बंधुभाव निर्माण होण्यासाठी तो व्रतवैकल्यांकडे वळला.

मानव श्रद्धेने, भक्तिभावाने निसर्गाची, देवदेवतांची पूजा करू लागला. संतती, संपत्ती, पुण्य लाभण्यासाठी, इच्छित मनोकामना पूर्ण होण्यासाठी, समाजावरील संकटे दूर होऊन, समूहाने एकत्र उत्सव, सण साजरे करण्यासाठी तो अखंडपणे व्रते करू लागला व कहाण्या सांगू लागला.

समाज म्हणजे काय? त्याच्या व्याख्या आणि मानवाचे समाजाशी असणारे संबंध आपण पाहिले. आता, सामाजिक कारणे समजावून घेऊ. ती पुढीलप्रमाणे -

१) निसर्गातील बदलानुसार आहार-विहारात बदल व्हावेत, आपल्या शरीराने, मनाने, ऋतूशी जुळवून घ्यावे म्हणून त्या-त्या ऋतूला अनुरूप असे बदल व्रतवैकल्यांच्या माध्यमातून सांगितले आहेत. भारतीयांनी ऋतूशी धर्माची सांगड घातली आहे. उन्हाळा, पावसाळा, हिवाळा या तीनही ऋतूंत वेगवेगळे हवामान आणि वातावरण असते. अशा वेळी प्रत्येक ऋतूत वेगवेगळी व्रतवैकल्ये केली जातात. उदा.- पावसाळ्यामध्ये मांसाहार पचायला जड असल्यामुळे तो खाऊ नये. म्हणून समाजाने असे बंधन घातले आहे. श्रावण महिन्यात अनेक प्रकारची व्रतवैकल्ये केली जातात.

२) निसर्गातील प्राणी, वनस्पती, सूर्यदेवता, जलदेवता, धरित्रीमाता यांची पूजा आपण खूप श्रद्धेने करतो. त्याचप्रमाणे गार्ड-वासरे, नाग-नागीण, यांच्याठायी कृतज्ञता व्यक्त करण्यासाठी वसुबारस, नागपंचमी यांसारखी व्रते भक्तिभावाने श्रद्धापूर्वक केली जातात.

३) साध्या गोष्टीतही मोठा आशय आहे ही साधी शिकवण या कहाण्या देतात. परमेश्वराशी एकरूप व्हावे या उद्देशाने आपल्या दैनंदिन व्यवहारात आपणाला लागणाऱ्या साधनांत ईश्वराचे रूप पाहून त्यांची पूजा करण्याच्या हेतूने व्रते केली जातात.

अ) शीतला सप्तमी :- स्वयंपाकाची शेगडी, कढई, सांडशी अशा दैनंदिन वापरातल्या

वस्तूंचा या दिवशी वापर न करता स्त्रिया या साधनांची पूजा करतात.

ब) पोळा :- या दिवशी शेतकरी बैल व नांगर यांची पूजा करतात.

क) विजयादशमी :- प्रत्येकजण आपआपल्या साधनांची या दिवशी पूजा करतो.

उदा.- शिंपी, कात्री व शिलाई यंत्राची पूजा करतो तर विद्यार्थी, अभ्यासक

आपल्या पुस्तकांची पूजा करतो.

ड) लक्ष्मीपूजन :- या सणाला व्यापारी लोक तराजू व हिशोबाच्या वह्या यांची पूजा

करतात. तर, स्त्रिया केरसुणीची पूजा करतात.

४) व्रत केल्यानंतर, व्रताचे फळ व्रतकर्त्याला लगेचच याच जीवनात मिळते. सामान्य व्यक्तींना झटपट परिणाम हवा असतो. त्यामुळे सर्वसामान्य व्यक्ती फळाच्या आशेने भक्तिभावाने व्रतवैकल्ये करताना दिसतात. हे सामाजिक कारण महत्त्वाचे वाटते.

५) ही व्रते फक्त उच्च वर्णियांसाठी नाहीत. तर, समाजातील अतिसामान्य म्हणजे शूद्र, कुमारिका, सुवासिनी स्त्रिया, विधवा, वेश्या यांनाही व्रताचा अधिकार दिला गेला आहे. त्यामुळे सामान्य लोक व्रते करतात आणि कहाण्या वाचतात. व्रते व कहाण्यांमधील ही समानता कहाण्यांमागचे एक सामाजिक कारण आहे; असे म्हणावेसे वाटते.

६) हळदीकुंकू, नागपंचमी, मंगळागौर, वटसावित्रीसारखी व्रते या सणांच्या दिवशी स्त्रिया एकत्र येतात. एकमेकींमध्ये मिसळतात. त्यामुळे त्यांच्या मेंदूमध्ये ऑक्सिटोसिन निर्माण होते. या संप्रेरकामुळे परस्परांबद्दल विश्वास निर्माण होतो. स्त्रियांमधला उत्साह वाढतो. त्यांना एकत्र यावेसे वाटते. त्यामुळे माणसामाणसांमधले बंध घट्ट होतात. ^{११} त्यांमुळे यांसारखी व्रते केली जातात. असे वैज्ञानिकदृष्ट्या सांगता येते.

७) या व्रतवैकल्यांनी हिंदू कुटुंब व समाजात एकोपा निर्माण करण्यास मोठा हातभार लावला आहे.

उदा.- आषाढी एकादशीची पंढरपूरची वारी.

त्याचप्रमाणे सार्वजनिक गणेशोत्सव, शिवजयंती किंवा नवरात्र उत्सव अशा सणांनाही लोक आपआपल्यातील भेदभाव, भांडणतंटा विसरून एकत्र येतात. त्यातून सामाजिक ऐक्याची भावना वाढीस लागते. त्यामुळे लोक व्रतवैकल्यांकडे वळलेले दिसतात.

८) पूर्वी मुलींची लग्ने लहान वयातच होत होती. त्यामुळे नागपंचमी, ज्येष्ठागौर, मंगळागौर अशा सणांना तिला माहेरी पाठविले जाई. तिथे ती आनंदाने मैत्रिणींसमवेत व्रताची आराधना करून खेळगाणी करत असे. लग्नानंतर कमीत-कमी पाच वर्षे तरी ती हे व्रत भक्तिभावाने करत असे. त्यामुळे त्यातून तिचे मनोरंजन होत असे. तिला थोडासा विसावाही मिळत असे आणि तिच्या भावनांची अभिव्यक्ती या व्रतांच्या माध्यमातून होत असे. त्यामुळे ही व्रते पूर्वीपासून स्त्रिया करत आल्या आहेत.

९) व्रताचे पालन भक्तीने केले पाहिजे, असे कहाण्यांच्याद्वारा लोकांच्या मनावर ठसविले जाते. त्याचप्रमाणे व्रतपालन न करणाऱ्या माणसांचे कसे नुकसान होते, त्यांच्यावर संकटे कशी कोसळतात या प्रकारची भीतीही लोकांच्या मनात उत्पन्न होते. त्यामुळे लोक व्रते करतात आणि कहाण्या वाचतात.

१०) या व्रतांमधून जीवनमूल्ये, नीतीमूल्ये, चांगले आचरण, एकमेकांबद्दल प्रेम, आपुलकी, सहानुभूती बंधुभाव यांची शिकवण दिलेली असते. ही मूल्ये समाजात रुजावी या कारणानेही लोक व्रते करतात आणि कहाणी वाचतात.

थोडक्यात, व्रतकथांना सामूहिक रूप दिले गेल्यामुळे मंगळागौरीतील जागरण, हळदीकुंकू समारंभ यातून काही क्षण विरंगुळ्याचे म्हणून अनुभवता येतात. याशिवाय, हरितालिके सारख्या व्रताची कहाणी ऐकण्यास, पूजा करण्यास स्त्रिया एका ठिकाणी जमतात. त्यानिमित्ताने सुखदुःखांची देवाण-घेवाण होते. रात्री स्त्रिया एकत्र जागरण करतात, खेळ खेळतात, गाणी म्हणतात. श्रावणातल्या शुक्रवारी एकमेकींच्या घरी हळदी-कुंकूवास जातात. मैत्रिणींच्या भेटीगाठीतून त्यांच्या मनाला आनंद मिळतो. सामाजिक ऐक्य निर्माण होते. त्यामुळे आपले श्रद्धाळू लोक आजही व्रते करतात आणि कहाण्या वाचतात.

या प्रस्तुत प्रकरणात आपण व्रत म्हणजे काय? त्याच्या व्याख्या व स्वरूप, पाहिले. त्याचप्रमाणे व्रतांचे प्रकार, व्रतपालन कसे केले जाते, व्रते सर्व वर्णासाठी असतात, व्रताची फळे यांची चर्चा केली. तसेच कहाणीची व्याख्या, जन्मकाळ व कहाणीचे स्वरूप पाहिले. स्त्रियांच्या कहाण्यांचे हेतू, धार्मिक कारणे व सामाजिक कारणे समजावून घेतली. आता पुढील प्रकरणात कहाण्यांच्या आशयाचा अभ्यास करणार आहे.

- १५) शिंदे विश्वनाथ, उनि., पृष्ठ क्रमांक - १२५.
- १६) रायकर सुधाताई गजानन संपादक, 'सचित्र व सुबोध कहाण्यासंग्रह',
रायकर ब्रदर्स पब्लिशिंग हाऊस, मुंबई, नवीन आवृत्ती - २००९, पृष्ठ क्रमांक - ७.
- १७) तत्रैव, पृष्ठ क्रमांक - ३९.
- १८) तत्रैव, पृष्ठ क्रमांक - २४.
- १९) तत्रैव, पृष्ठ क्रमांक - १०.
- २०) तत्रैव, पृष्ठ क्रमांक - ५.
- २१) तत्रैव, पृष्ठ क्रमांक - ५४.
- २२) तत्रैव, पृष्ठ क्रमांक - ८१.
- २३) तत्रैव, पृष्ठ क्रमांक - १०१.
- २४) तत्रैव, पृष्ठ क्रमांक - ३३.
- २५) तत्रैव, पृष्ठ क्रमांक - २९.
- २६) तत्रैव, पृष्ठ क्रमांक - २१.
- २७) तत्रैव, पृष्ठ क्रमांक - ५१.
- २८) तत्रैव, पृष्ठ क्रमांक - ६५.
- २९) तत्रैव, पृष्ठ क्रमांक - ८८.
- ३०) तत्रैव, पृष्ठ क्रमांक - १०.
- ३१) तत्रैव, पृष्ठ क्रमांक - ६५.
- ३२) तत्रैव, पृष्ठ क्रमांक - ४३.
- ३३) तत्रैव, पृष्ठ क्रमांक - ४६.
- ३४) तत्रैव, पृष्ठ क्रमांक - ४८.
- ३५) तत्रैव, पृष्ठ क्रमांक - ५९.
- ३६) तत्रैव, पृष्ठ क्रमांक - ६१.

- ३७) तत्रैव, पृष्ठ क्रमांक - ८.
- ३८) तत्रैव, पृष्ठ क्रमांक - ९१.
- ३९) तत्रैव, पृष्ठ क्रमांक - ९७.
- ४०) जोशी महादेवशास्त्री संपादक, होडारकर पद्मजा सहसंपादक, 'भारतीय संस्कृतिकोश'
खंड-४, तंत्रशास्त्र ते नाणी, भारतीय संस्कृतिकोश मंडळ, पुणे, प्रथम आवृत्ती - १९६७,
पृष्ठ क्रमांक - ५५८.
- ४१) तत्रैव, पृष्ठ क्रमांक - ५५८.
- ४२) तत्रैव, पृष्ठ क्रमांक - ५५८.
- ४३) तत्रैव, पृष्ठ क्रमांक - ५६०.
- ४४) तत्रैव, पृष्ठ क्रमांक - ५६०.
- ४५) तत्रैव, पृष्ठ क्रमांक - ५७२.
- ४६) कोंडेकर ए. वाय., 'समाजशास्त्र', फडके पब्लिकेशन्स, कोल्हापूर,
प्रथम आवृत्ती - २००६, पृष्ठ क्रमांक - ३.
- ४७) तत्रैव, पृष्ठ क्रमांक - ३१.
- ४८) तत्रैव, पृष्ठ क्रमांक - ३१.
- ४९) तत्रैव, पृष्ठ क्रमांक - ३१.
- ५०) तत्रैव, पृष्ठ क्रमांक - ३२.
- ५१) जोशी आनंद, जावडेकर सुबोध, 'मेंदूतला माणूस', राजहंस प्रकाशन, पुणे, २०१०.
